
КОСИЛО Х.М.,
аспірант кафедри педагогіки
ім. Богдана Ступарика,
Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника,
м. Івано-Франківськ

ВНЕСОК ГРИГОРІЯ ВРЕЦЬОНИ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ МАНДРІВОК СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ГАЛИЧИНИ

У статті йдеться про одного з маловідомих педагогів Галичини другої половини XIX ст. Григорія Захаровича Врецьону. На прикладі мандрівки учнівської молоді Прикарпаттям продемонстровано його внесок у популяризацію краєзнавчих форм роботи.

Ключові слова: Григорій Врецьона, мандрівки, учнівська молодь, Галичина, гори, концерти.

В статье речь идет об одном из малоизвестных педагогов Галичины второй половины XIX в. Григории Захаровиче Врецене. На примере путешествия учащейся молодежи Прикарпатьем продемонстрировано вклад в популяризацию краеведческих форм работы.

Ключевые слова: Григорий Врецена, путешествия, учащаяся молодежь, Галичина, горы, концерты.

The article is about one of the lesser-known teachers Galicia second half of the nineteenth century. Gregory Zaharovych Vretsonu. For example journey students Prykarpattya demonstrated its contribution to the promotion of local history in the form.

Key words: Gregory Vretsona, travel, students, Galicia, mountains, and concerts.

Сьогодні в історії вітчизняної освіти актуалізується персоналістичний напрям досліджень. Завдяки науковим розвідкам до широкого загалу повертаються маловідомі й невідомі імена педагогів О. Барвінського, Я. Кузьміва, І. Петрів, І. Ющишина та

інших. Однак низка персоналій все-таки залишається поза увагою дослідників або ж висвітлюється фрагментарно. До них належить і Григорій Захарович Врецьона (1839 – 1901) – педагог, громадський діяч, перекладач, який надзвичайно плідно працював у

напрямі розбудови української національної школи, організації навчання й виховання молоді в патріотичному дусі. Педагогічна діяльність Григорія Захаровича розгорталася у другій половині XIX ст., коли у Галичині відбувався процес структуризації системи освіти, посилення національної ідеї, велася активна просвітницька робота тощо. Його ім'я десятиліттями замовчувалося з ідеологічних причин, а педагогічні напрацювання до цього часу глибоко не вивчені, що порушує цілісність вітчизняної історії освіти.

Вивчення педагогічних ідей Г. Врецьони розпочалося ще при житті вченого, у 1893 р. (стаття у календарі "Просвіти" на 1893 р.). Основні віхи його біографії, громадсько-просвітницької діяльності розкрито в науковій розвідці Б. Ступарика, Л. Калинчук "Вчитель-громадянин Григорій Врецьона" [5]. Низку статей про нього підготували А. Байцар [1], І. Боднарук [2], Н. Салига [3] та інші науковці.

Творча спадщина Г. Врецьони охоплює широке коло дидактичних, виховних питань. Метою нашої статті є розкриття внеску Григорія Захаровича у поширення нових, як на той час, форм роботи з учнівською молоддю – прогулянок, екскурсій, походів, мандрівок, які з XIX ст. стають надзвичайно популярними в Галичині. "Виходячи з того погляду, – писав І. Франко, – що життя народне, так як і життя кожного вищого організму, піддержується і змагається обігом крові, обміном живих вражень і живих ідей, молодіж наша підняла думку устроювати вандрівки по краю, щоб, з одного боку, самій доочно ознайомитися з життям і економічним побутом рідного народу, з красою і природними скарбами та історичними пам'ятниками свого краю, а, з другого боку, освіжувати і ширити почуття народне і рух умисловий між народом і інтелігенцією по всіх усюдах нашої країни, нав'язувати особисті і писемні зносини з визначнішими людьми по різних сторонах і, таким способом, насновувати ту живу основу, на котрій з часом могли б виткатись прекрасні узо-

ри поступу і розвитку народного" [6, с. 152]. Г. Врецьона стояв біля витоків цієї форми роботи з учнівською молоддю. Він був організатором і безпосереднім учасником прогулянок та навчальних екскурсій. Наприклад, 27 липня – 8 серпня 1884 р. він разом з І. Франком, Володимиром Сіменовичем та вісімнадцятьма учнями львівських навчальних закладів брав участь у екскурсії зі Львова до Дрогобича й Борислава, Коломиї, Катуша, Болехова, Станіслава. Екскурсія "була фактом досі у нас небувалим. Та маса світлих, відрадних і приємних вражень, які викликав похід нашої патріотичної молодіж по поетичних окраїнах Підгір'я, оставить по собі незнищимий слід у душі кожного русина", – зазначав В. Сіменович [4, с. 158] Майже в кожному місті до екскурсантів долучалися нові учасники. Як правило, учні виступали перед місцевими жителями з концертом. Місцева громада, серед яких, як правило, були вчителі, священники, міське керівництво, також святково вітало гостей. Так, у Дрогобичі було створено комітет із прийому гостей, очолюваний о. Торонським. Велику організаційну діяльність провів член комітету Кс. Охримович, котрий організував військовий оркестр із Самбора, а також домовився з міською радою про розташування учнів у приміщеннях на ночівлю. Принагідно зазначимо цікавий типовий факт: на вечорі мав виступати І. Франко з доповіддю "Про початок і скасування панщини на руській Землі" (тема історична, здавалось би, не повинна бути приводом для хвилювання), однак на виступ не отримали офіційного дозволу, незважаючи на звернення комітету до дрогобицького староства й намісництва.

І в Стрию, і в Дрогобичі долучалися до екскурсантів нові члени, серед них і один професор гімназії. У Дрогобичі учнівську молодь привітав посол Кс. Охримович, згодом відбувся концерт. Вокальні номери виконував хор "під проводом слухача медицини п. Гриневецького і музики військової". "Оздобою і славою того вандруючого хору" називає І. Франко Качмарського

(другий бас), Ставничого (перший тенор), Лигиновича і Гупала; в Дрогобичі дуже живу участь в тім хорі брав також К. Бандрівський, член музичного товариства “Лютня”, який заради цього прибув на один день зі Львова. Серед вокальних номерів вирізнявся виступ панни Стебельської зі Львова, “котра своїм чистим і милозвучним голосом відспівала трудну арію з опери, уложеної її братом Юліаном Стебельським... На загальну похвалу заслужив собі також п. Олекса Кулачківський, укінчений матурист і член вандрівки, прекрасним і повним вогню виголошенням Федьковичевої поеми “Празник у Такові”. З продукції інструментальних особливо сподобався концерт на скрипках з опери “Лукреція Борджія”. Виручені від концерту кошти передано місцевій бурсі [6, с. 153]. У Дрогобичі учні оглянули костьол, заснований королем Ягайлом і збудований в готичному стилі; далше дерев'яну церкву св. Юра, соляну шахту. У Бориславі учням показували й детально розповідали про роботу нафтових та воскових копалень.

З Борислава аждо Болехова учні йши “шляхами, далекими від комунікації” [7, с. 154]. З Борислава мандрували пішки по горі, що над річкою на Мразницю, а відтак через Діл до Східниці. Ділом називається в Самбірщині перше, досить високе і імпонуюче пасмо гір, звичайно покрите лісом, а відділяюче гори від підгір'я. З Борислава до Східниці веде гірська дорога, “перемінена нібито в гостинець коштом властителя Східниці, князя Шварцбург-Зондерс-Гаввена, котрий туди транспортує дерево з своїх гірських (тепер дуже а дуже винищених) лісів, а також нафту, котра в Східниці з кільканадцяти шибів добувається. Добра східницькі знаходяться під управою німця Кнавера, чоловіка освіченого і русинам прихильного; його старанням заложена в Східниці школа, котрою він сам і син його щиро опікуються. Говорять також о будові його коштом доброго гостинця через Діл, бо теперішня дорога і далніше не відповідає самим елементарним вимогам возової комунікації, і сьогорічними

сльотами ще дужче зруйнована. Гостинець такий був би великим добродійством для всіх околичних гірських громад і причинився б запевно з часом до піднесення їх добробуту і просвіти, котра поки що стоїть тут ще досить низько” [Там само].

Гори тутешні, зауважує І. Франко, при всій їх імпонуючій красі мають досить сумний вигляд. Велика частина верхів зовсім уже не має лісу, а тільки нужденні корчі та полонинки, поперекивані мізерними, кам'янистими ріллями. І ті ліси, що ще декуди зустрічаються, рідкі та винищені. Зате в долинах що село, то тартак, коли вже не паровий (як в Рибнику), то бодай водяний, як в Східниці і Кропивнику Новім. Доволі втомлені мандрівкою через гори, учасники стали табором на високій кручі над самою Східницею і привітала гарними патріотичними співами першу гірську долину, яку зустріла в своїй дорозі: “Внизу, під кручею, шуміла річка і клекотів тартак, грімкий вистріл роздався десь на другім версі і покотився луною поміж проваллями, і лагідними струями лились в долину Східниці звуки пісень “Мир вам, браття” і “Ще не вмерла Україна” ” [7, с. 155]. Комітет (о. Іван Чапельський з Кропивника Старого, п. Кульчицький – поштмістра, Кралицький і Коцко) організував вечерю, в якій брав участь також “дуже милий і пожаданий гість, проф. руської гімназії Борковський, котрого дотепні і горячим патріотичним духом огріті промови піднесли духа всіх до поважного настрою”. Були присутні й місцеві селяни.

Наступного дня учні оглянули місцеві копальні князя Шварцбурга. Згодом під проводом о. Чапельського пройшли далі селом і маленькою доріжкою гірською через ліс до Урича. По дорозі з кожної лісової прогалини відкривався неповторний вид на гору Коньову, низ якої омиває Стрий, закручуючись гадюкою від села Рибника до Довгого: “Та долина Стрия і долина впадаючої там до неї річки Рибника належить, безперечно, до найкращих околиць карпатських: фізіономія її так визначна

і незвичайна, що, раз бачена, лишає незгладимий слід в пам'яті очарованого зрителя" [7, с. 156]. У гірському селі Урич учні довго розглядали урицькі камені, на яких "якась старинна дивна запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди" [7, с. 157].

"Вандрівка з Дрогобича до Коломиї була правдивим торжественним походом", – такими словами кожний з вандрівників мимоволі характеризує відбуту подорож, писав В. Сіменович. І далі продовжував: "Прекрасна погода, сприяюча якнайліпше пішій ходьбі по горах, щирість і сердечність всіх, русинів, під котрих гостинними стріхами вандрівка вітала, високий патріотичний настрій, пануючий на кожнім кроці, в кожній промові і приватній розмові, живе зацікавлення справами публічними і русько-народними і жива жертволюбність для тих справ, зарівно в домах інтелігенції нашої, як і під селянськими стріхами, найкраща згідливість між русинами на провінції без різниці «партій», де тільки зайшла бесіда про живі народні справи, молодіж вандруюча, добрана для найкращої дружної гармонії, повна здоров'я, охоти, цікавості до всього, що руське, своє, рідне, – ось які складники зложилися на отак блискучий і щасливий вихід тої вандрівки. Нам здається, що тільки в утверджуючійся, всіма нервами своїми інтенсивно живучій суспільності можливі такі факти, і що коли сьогорічна вандрівка не тільки була можливою, але ще до того так гарно удалася, то се також одна з нехлибних приznak того, що наша галицько-руська суспільність знаходиться на найкращій дорозі народного відродження і що вже ніякі громи, ніякі злидні так легко не погасять того вогню, що так широко і ясно палає" [4, с. 158].

З Урича учні помандрували до Підгородець, де їх гостинно прийняли в домі місцевого священика Даниловича і його брата, тамтешнього вчителя: "Оба ті високоповажні мужі і патріоти стрітили вандрівку ще геть перед селом, де дожидалися її приходу від години дру-

гої до шостої пополудні. Невеликий хор дитячий відспівав на привітання приходячих патріотичну пісню на нуту "Мир вам, браття". Затим о. Данилович повітав їх щиро сердечною промовою, а одна дівчинка, донечка о. Даниловича, вручила вандруючим прекрасний, запахущий вінок" [4, с. 158]. На промову о. Даниловича емоційно відповів член мандрівки І. Франко, виражаючи бажання, щоб, як ті пишнobarвні квіти вінка, "цвіла також і розвивалась краса рідної руської землі, змагалось її багатство і розгорався чимраз яркіше святий вогонь патріотизму в руських серцях" [Там само]. Після цього хор мандрівників проспівав "Мир вам, браття" і "Ще не вмерла Україна" і при відгомні тих пісень ввійшли мандрівники до села Підгородець.

Переночувавши в Підгородцях і оглянувши гарні стінні малюнки в тамтешній мурованій церкві, а також фабрику гнутих крісел, заложену місцевим дідичем Бродером, помандрували до Корчина. Побут в Корчині належить, безперечно, до найцікавіших і найпам'ятніших частин цілої мандрівки. Ціла громада, а також священики з околиць – Синевідська Вижнього, Крушельниці і Скольного – спільно долучилися до прийняття руської мандруючої молоді. За сім днів місцева громада від реставрувала шкільний будинок, у якому зупинилися мандруючі. У Корчині хор мандрівничий відспівав службу Божу. Ввечері відбулися загальні збори читальні під проводом о. Богдана Кирчева, а потім музично-декламаційний вечір. Обширна шкілька кімната щільно заповнена була селянами, котрі з великою увагою вислухали відчит І. Франка "О початках нашого народного відродження за часів австрійського панування аж до р. 1848". Після відчиту слідували художні номери, серед яких особливе враження справила Шевченкова "Наймичка", гарно виголошена п. Бобикевичем. Прекрасні продукції хору мандрівничого ("Не згасайте, ясні зорі", "Ой по горі по високій" та ін.) і тут, як і всюди, заслужили похвалу слухачів.

Наступного дня мандрівники скористалися запрошенням п. Тишовницького і побували у Синевідську, де знову-таки відбулося свято з промовами й художніми номерами. Особливе враження на гостинного господаря мала промова І. Франка, котрий, характеризуючи діяльність п. Тишовницького в Синевідську як організатора торговельної, селянської і інших спілок просвітних, вніс тост за економічне і культурне піднесення нашого народу дорогою розумної спільної громадської праці.

Після цього шлях лежав за ріку Стрий, щоб побачити синевідський камінь також з слідами людських рук, а відтак – на нічліг до о. Ріпецького. На другий день учні подорожували до Бубнища і до Болехова. Коли взагалі від самого Дрогобича мандрівка наша зустрічала сердечне і гостинне прийняття в кожнім домі, згадає В. Сіменович, то в Болехові те прийняття було, безперечно, найсердечніше: “Була се, безперечно, найкраща днина в нашій вандрівці, побут в Болехові у всіх серцях полишив найприємніші спомини. В гостинних щироруських домах д-ра Піддуського, п. судді Сельського, п. Володимира Левицького і місцевого сотрудирика о. Панчака зустріли вандрівники наші таке багате вогнище руського духу, патріотизму і запалу для справ публічних, так багато інтересу до всього, що своє, до всіх найвищих і найкращих ідеалів, якими живе, а властиво щойно починає жити наша суспільність, що в умах їх утвердилось переконання, не раз опісля голосно висказуване, що другу таку руську інтелігентну колонію, як болехівська, ледви чи можна стрітити де-небудь в цілій Галичині” [4, с. 159]. Високий патріотичний настрій не тільки промов, а й всіх загалом розмов при столі, а при тій та теплоті, відвертості і щирості, яка випливає лиш з почуття, що це всі свої і знаходяться між своїми, були головною красою тієї вечері. Перший тост виголосив І. Франко. Пригадуючи пройдений мандрівниками шлях, охарактеризував він коротко природу і людей.

“Дорога наша, – говорив він, – вела не раз по тісних проваллях, по лісах і дебрях, по небезпечних урвищах понад шумуючі ріки, серед спеки і холоду. Тепер перед нами широка рівнина, ясна, благодатна. Той образ нашої вандрівки нагадує нам вікову історію нашого народу. І йому судилось перебувати тисячні лихоліття, руїни і притиски, але й перед ним тепер – широке і ясне поле поступу, на котрім тільки пильно, невсипно працювати треба”. Затим бесідник виразив гадку, Після цього промовець висловив переконання, що “тільки святе схоронення чуття любові до свого краю і предківських традицій допомогло нашому народові пройти дотеперішню тяжку дорогу і допоможе йому і далі поступати, і вніс тост в честь руської гостинності” [Там само]. Другий промовець Ярослав Кулачковський згадав про нещасну долю братів-українців за кордоном, котрим “важкі укази відбирають рідну мову і літературу” і вніс тост за єдність і спільну культурну та освітню працю всієї Русі-України. В. Сіменович стверджує, що вечеря в Болехові була вдалою і що мета подорожі – збирати по нашій провінції іскри духовного життя, роздувати з них широке вогнище і самим від нього зігріватися – тут виявилася найповніше.

Не менш приємну згадку залишила по собі і відбута другого дня гостина у о. декана Гірникевича в Гошові. Старший літами, але юний духом і серцем, о. декан не тільки постарався якнайкраще прийняти досить численну громаду мандрівників, а й у своїх словах і промовах проявив так багато молодечого запалу до всіх тих нових ідей і напрямків, які нині чимраз вільніше повівають по нашій Русі, що молодь радо побачила в нім не лише батька, багатого літами і досвідом, а й брата по думках і ідеях.

З Болехова поїздом доїхали до Калуща, і знову серця мандрівників, повні ще приємних вражень, винесених з Болехова, відчували себе в новім осередку українського духу, серед людей щирих і гарячих, пройнятих високою метою української інтелігенції. В камниці

руського купця п. Коритовського, “першим і найкращим склепі калуським”, зібралися всі вандрівники на короткий спочинок. Туди підійшли майже всі визначні русини місцеві і поза місцеві: суддя Кузьма, учитель Громадка, руський священик і властитель більшої посілости о. Гойдан та ін. Місцеві патріоти розібрали мандрівників по своїх оселях; чисельна громада лишилась в сердечно гостиннім домі п. Коритовського на обід. Крім о. Гойдана і господаря, були присутні два священики з околиці і гість зі Станіслава Леонід Заклинський, котрий в дуже гарній промові “підніс гадку, щоб русини, властители більших посілостей, котрих тепер уже маємо досить поважну громаду, порозумілися між собою і зорганізувалися для спільного, одностайного ділання в справках народних”. Навколо цієї ідеї будувалася вся подальша розмова. “Дай, Боже, щоб якнайшвидше побачили ми її осуществлення!” – закликає В. Сіменович [4, с. 160].

І в Калуші відбулося свято, на якому, серед інших, був присутній і Олександр Огоновський. Вечір розпочав патріотичною, поступовим і громадським духом проінятою промовою о. Гойдана. Згадавши про давнину галицько-руської землі, він перейшов до її важкого становища в умовах польського опанування. І в умовах австрійської держави не відразу могли русини здобути собі право вільного розвитку; для цього потрібна була важка й тривала боротьба. Після промови о. Гойдана прозвучав гімн “Ще не вмерла Україна”. Після цього виступив д-р Кость Левицький з доповіддю “О конституції”. З особливим запалом прийняті були кінцеві слова доповідача, що теперішня конституція нашої держави не тільки дає нам право до самостійного народного розвою, але, що більше, покладає на нас обов’язок плекати й розвивати нашу народність, а хто її існування заперечує або від її плекання відтягається, той стає негідним і всіх інших добродійств конституційних. Серед виконаних згодом художніх номерів В. Сіменович відзначає “Дума про те, як гетьман козаць-

кий Самійло Кішка втікав з турецької неволі”, яку прочитав і надав історичні пояснення І. Франко. Зібрані кошти (близько 100 зл. р.) передали на заснування “Дому Народного” в Калуші.

З Калуша прибули учні до Станіслава, де вже комітет місцевий під проводом д-ра М. Бучинського і при допомозі Євгена Желехівського, Леоніда Заклинського, д-ра Окуневського і Северина Даниловича розселив мандрівників по приватних домах. В. Сіменович пише, що на час перебування гостей місто мало надзвичайно жвавий вигляд: “Надзвичайно численний з’їзд довколишньої, ближчої і дальшої, інтелігенції, багато молодіжі, котра чи то прибула з вандрівкою, чи то поз’їздила з околиць, – все те надавало цілому місту характер святковий, рухливий, і що найважливіше – характер переважно руський. Руська “Народна торгівля”, руські доми проф. Желехівських, Заклинських, Ключенків та ін. були головними центрами численних сходин, руське слово повною хвилею гомоніло на вулицях, в салі ратушевої і театральній, і все так поважно і самосвідомо, з почуттям народної гідності і з розумінням початку нової доби в житті нашого суспільства” [4, с. 161].

Учасники мандрівки зиніціювали проведення свята у Станіславі: Богослужіння, наради з’їзду педагогічного, а після того музично-декламаторський вечір. Подію широко висвітлювали українські й польські газети, і виражалася загальна думка, що такого зібрання і такої добірної публіки на жоднім вечорі Станіславів ще досі не бачив. Щодо програми вечерка, то була вона ще багатша і добірніша, ніж програми інших вечорів. Особливо велике враження зробив на всю публіку Шевченків “Заповіт” на музику Вербицького, відспіваний хором мандрівничим під проводом Автонома Левицького. Не менше сподобалася також прекрасна пісня “Наша жизнь” на музику Вахнянина.

Зі Станіслава у значно більшій кількості учасники мандрівки подалися до Коломиї. Мандрівників зустрічав

місцевий комітет під проводом п. Сіменовича, ініціатора минулорічної мандрівки. У Коломиї проведено віче академіків і музично-декламаторський вечір. З доповіддю про права руської мови в середніх і вищих школах Східної Галичини виступив Я. Кулачковський. Серед найцікавіших виступів В. Сіменович називає відчити двох жінок-русинок про жіночу справу та змістовний реферат про цю справу п. Василя Полянського. Ці виступи засвідчили, "що й серед галицької руської суспільності прокинувся вже той поступовий дух, котрий на заході Європи закликає жіноцтво нарівні з мужчинами в перші ряди борців за людське добро, за просвіту і за народні права" [Там само].

Ми детальніше зупинилися на характеристиці однієї з екскурсій, щоби наочно проілюструвати вагоме пізнавальне, виховне, національне значення такого виду занять зі шкільною молоддю. Окрім виховного, екскурсії мали величезне наукове, навчальне значення,

тому що в ході їх проведення школярі отримували наукові відомості з економіки, промисловості, інших галузей і водночас могли побачити це все на практиці. Тогочасна преса вміщувала низку звітів з прогулянок, мандрівок, які є типовими з вищенаведеним. Прогулянки й екскурсії отримали широкий розвиток, активно впроваджувалися у практику галицького шкільництва і згодом, у міжвоєнну добу. Г. Врецьона теоретичним обґрунтуванням, практичною підготовкою та реалізацією значно спричинився до популяризації й поширення прогулянок, екскурсій у навчально-виховному процесі.

У межах однієї статті важко викласти сутність педагогічних ідей ученого. Наступними напрямками дослідження плануємо вивчення його внеску у становлення дидактичної думки, у поширенні ідей кооперації в школах, розроблення ним змісту й принципів національного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Байцар А. Врецьона Григорій Захарович – перший визначний педагог і освітній діяч з Винник [Електронний ресурс] / Андрій Байцар. – Режим доступу: <http://vinnikiplus.in.ua>. – Заголовок з екрана.
2. Боднарук І. Учитель-громадянин // Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села: історико-краєзнавчий збірник. – Чикаго, 1970. – С. 148-150.
3. Салига Н. Педагогічна концепція Григорія Врецьони (1839-1901) / Наталія Салига // Краєзнавець Прикарпаття. – 2009. – № 14. – С. 31-34.
4. Сіменович В. Вандрівка руської молодіжі. 3-тя кореспонденція у газеті "Діло". Коломия, д. 7 серпня 1884 р. / Володимир Сіменович // Подорожі в українські Карпати: збірник / упорядкув. і вступна стаття М. А. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – 279 с.
5. Ступарик Б. М. Вчитель-громадянин Григорій Врецьона / Б. М. Ступарик, Л. Б. Калинчук; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 72 с.
6. Франко І. Вандрівка руської молодіжі. 1-ша кореспонденція у газеті "Діло". Корчин, д. 30 липня 1884 р. / І. Франко // Подорожі в українські Карпати: збірник / упорядкув. і вступна стаття М. А. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – 279 с.
7. Франко І. Вандрівка руської молодіжі. 2-га кореспонденція у газеті "Діло". Станіславів, д. 5 серпня 1884 р. / І. Франко // Подорожі в українські Карпати: збірник / упорядкув. і вступна стаття М. А. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – 279 с.